



provincie :: Utrecht

gemeente Houten



LANDSCHAP ERFGOED UTRECHT

Fietsen door verdwenen rivieren

Drie fietsroutes langs aardkundige verschijnselen
in de gemeente Houten

Rondje Houten

Samen maken we Utrecht mooier



VOORWOORD

... een deel van het boekje uit 2007. Dít boekje heeft betrekking op één van de fietsroutes. Voor het originele boekje, zie achterin. Wellicht zijn er ondertussen wat zaken veranderd, je kunt dit doorgeven aan info@geopark-heuvelrug.nl, waarvoor dank

Beste fietser,

Voor u ligt het boekje “fietsen door verdwenen rivieren; drie fietsroutes langs aardkundige verschijnselen in de gemeente Houten”. Met het schrijven van dit boekje heten we u welkom in de wondere wereld van de aardkunde. Aardkundige elementen zijn die elementen in het landschap die ons iets vertellen over de natuurlijke ontstaansgeschiedenis van het landschap. In de gemeente Houten hebben inmiddels verdwenen rivieren een belangrijke rol gehad in die ontstaansgeschiedenis en daarmee in de cultuurhistorische ontwikkeling van het landschap. Aardkundige elementen zijn vaak moeilijk in het landschap te herkennen. Wanneer u echter weet waar u op moet letten gaat er een wereld voor u open!

Wij wensen u veel fiets- en leesplezier op deze ontdekkingsstocht!

De auteurs,

Anton Brombacher, provincie Utrecht

Ronald van Diessen, gemeente Houten

Eefje Smit, Landschap Erfgoed Utrecht

Juli 2007

Over dit boekje:

- De drie lussen kunnen los van elkaar gefietst worden
- Voor een goed begrip van de route doet u er goed aan eerst het algemene gedeelte te lezen
- Een cursief woord in de tekst bij de excursiepunten wordt verklaard in het algemene gedeelte

*Dit boekje is tot stand gekomen dankzij bijdragen van
de provincie Utrecht, gemeente Houten
en de Nationale Postcode Loterij.*

DE BODEM ALS GESCHIEDENISBOEK

De bodem herbergt een schat aan informatie. Informatie over hoe het landschap er bijvoorbeeld 2000 of 5000 jaar geleden uitzag. Wat was de rol van de mens in dit landschap, en wat vinden we hiervan terug in de ondergrond? Het landschap rond Houten is ogenschijnlijk vlak. Maar als u goed kijkt ziet u toch hoogteverschillen. Verschillen van niet meer dan een paar meter maar wel van wezenlijk belang voor de manier waarop de mens in het verleden met het landschap omging.

Bij deze fietsexcursies rond Houten gaan we op zoek naar deze hoogteverschillen. En vooral naar het verhaal dat hierachter, of beter gezegd hieronder in de bodem, schuilgaat. We gebruiken bodem en reliëf als een geschiedenisboek. Een geschiedenisboek met een eigen taal die je al fietsend stukje bij beetje gaat leren lezen. In de gemeente Houten bepaalden de afgelopen 5000 jaar de rivieren voor een belangrijk deel deze geschiedenis.

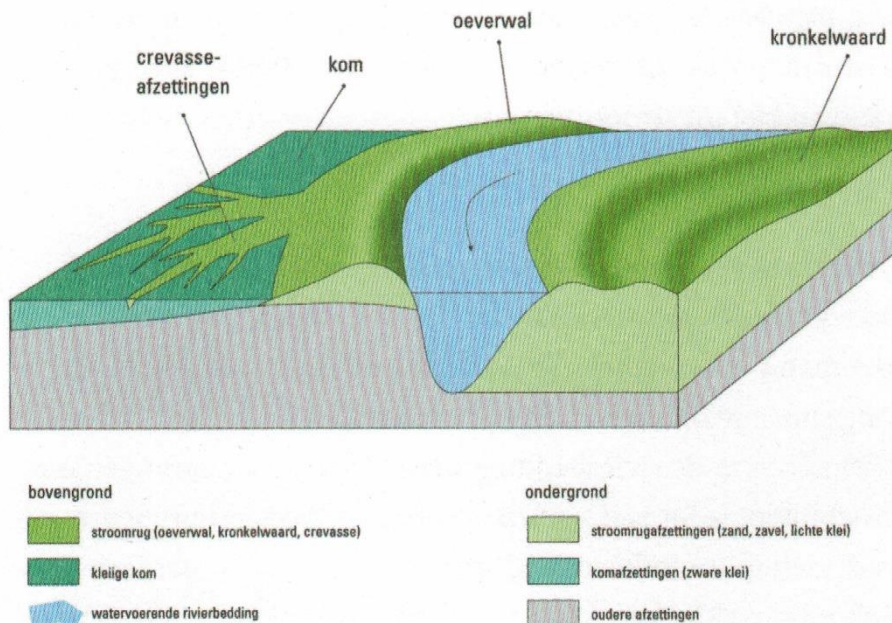
HOE RIVIEREN STROMEN

Van oudsher vinden rivieren in het laag gelegen Nederland hun weg naar zee. Vroeger, voor de bedijkingen, waren zij vrij om te stromen waar het landschap dat toeliet. Hierbij werd grind, zand en klei uit stroomopwaarts gelegen gebieden meegevoerd en achtergelaten.

In het laag gelegen Nederland waar de rivier bijna de zee bereikt, neemt de stroomsnelheid van het rivierwater af. Stromend water kan veel materiaal meevoeren. Gaat water langzamer stromen dan blijft dit materiaal (sediment) achter. Niet alleen in de rivierbedding maar door overstromingen ook daarbuiten. Ieder jaar traden rivieren wel buiten hun oevers en bedekten grote stukken land met water. Met dit water kwam ook zand en klei buiten de rivierbedding terecht.

Als een onbedijkte rivier buiten haar oevers treedt, zet zich telkens een laagje zand langs de rivierbedding af. Doordat dit jaren en jaren achtereen gebeurt hogen de oevers steeds op en ontstaan uiteindelijk de zogenaamde oeverwallen. Verder van de rivier vandaan, in de lager gelegen gebieden komt het water tot rust waardoor ook de kleinere deeltjes, de kleideeltjes, kunnen bezinken. Op deze plekken, ook wel de kommen genoemd, ontstond in de loop der eeuwen een dik pakket rivierklei. Het zandige materiaal dat in de nabijheid van de rivier werd afgezet en waardoor de rivier steeds iets hoger kwam te liggen, noemen we de stroomrug. Deze stroomruggen steken nu tot enkele meters boven hun omgeving (de kommen) uit. Dit effect is versterkt doordat de natte en soms venige kommen door ontwatering zijn gedaald (ingeklonken).

Wanneer een rivier niet door dijken en kribben in toom wordt gehouden, gaat ze haar eigen weg. In een laag gelegen land als Nederland stroomt de rivier betrekkelijk rustig en vormt daarbij grote rivierbochten (meanders). Ook komt het soms voor dat een rivier bij hoge waterstanden door haar oeverwallen heen breekt en een nieuwe (lagere) weg naar zee vindt; zo'n rivierverlegging heet een avulsie.



Na een avulsie is de oude bedding niet langer in gebruik en verlandt. Wat overblijft is een verlaten bedding, meestal opgevuld met klei en veen en soms nog watervoerend in de vorm van een smalle sloot. Doordat de mens de rivier heeft vastgelegd met dijken en kribben treden avulsies tegenwoordig niet meer op. De figuur op pagina 6 geeft de kenmerken van een laaglandrivier schematisch weer.

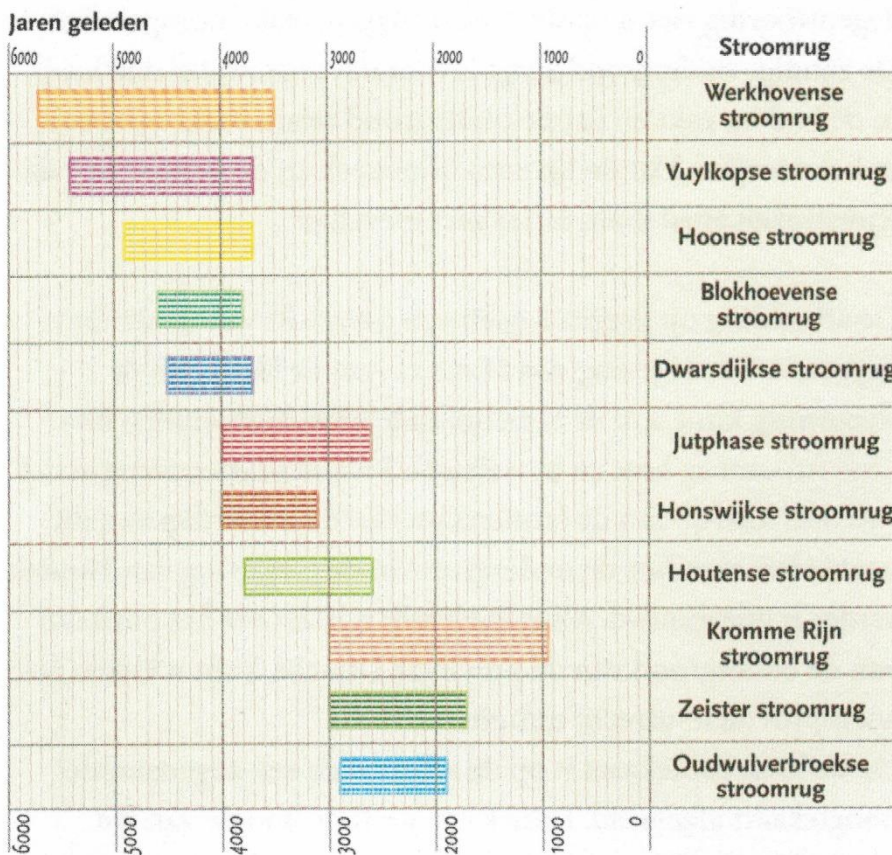
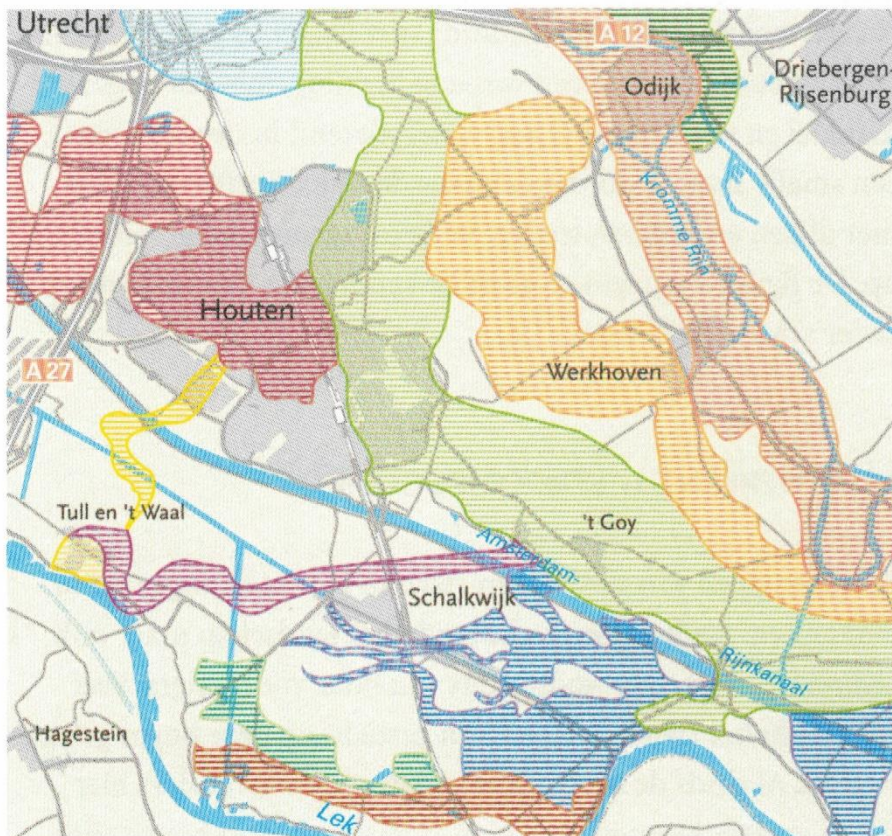
HOE HERKENT U STROOMRUGGEN?

Stroomruggen van verdwenen rivieren zijn vaak nog goed te herkennen. Als hoogteverschillen in het landschap maar ook indirect als favoriete woonplaats van onze voorouders. Veel dorpen in het rivierengebied zijn gesticht op deze hoger gelegen ruggen. Al sinds de bronstijd zochten onze voorouders hier droge voeten. Dorpen als 't Goy, Houten en Werkhoven zijn daar voorbeelden van.

Tegenwoordig ziet u op de stroomruggen vaak boomgaarden. De zandige ondergrond zorgt ervoor dat regenwater makkelijk in de bodem zakt en dat de ondergrond relatief snel opwarmt in het voorjaar. Dat de Krommerijnstreek en de Betuwe het als fruitstreken goed doen is dus niet toevallig!

De afbeelding op pagina 8 geeft een overzicht van de stroomruggen in de omgeving van Houten. Aan de kleur van de stroomrug kunt u in de bijbehorende tabel terugvinden hoe deze stroomrug heet en in welke periode deze stroomrug actief was. Het kaartje aan de binnenkant van de achterflap van dit boekje laat zien hoe de ondergrond in de omgeving van Houten verder is opgebouwd. Als u meer wilt weten over het ontstaan van de ondergrond van de provincie Utrecht, kunt u kijken op www.provincie-utrecht.nl/buiteninbeeld.

Op de losse routekaart is op de achterzijde een zogenaamde hoogtekkaart afgebeeld. Deze kaart geeft de hoogte van het maaiveld aan. Hierop zijn bijvoorbeeld de oude rivierlopen vaak goed herkenbaar als een geulvormige laagte.



Route A: Rondje Houten

In deze fietsroute rondom het dorp Houten wordt stilgestaan bij de vorming van het landschap in de directe omgeving van het dorp Houten en wat de rol van de rivieren hierbij was. Tijdens de fietsroute wordt onder meer duidelijk waarom Houten nu juist op die plek is gevestigd.

Startpunt van de route: Dorpsplein, Het Oude Dorp, Houten

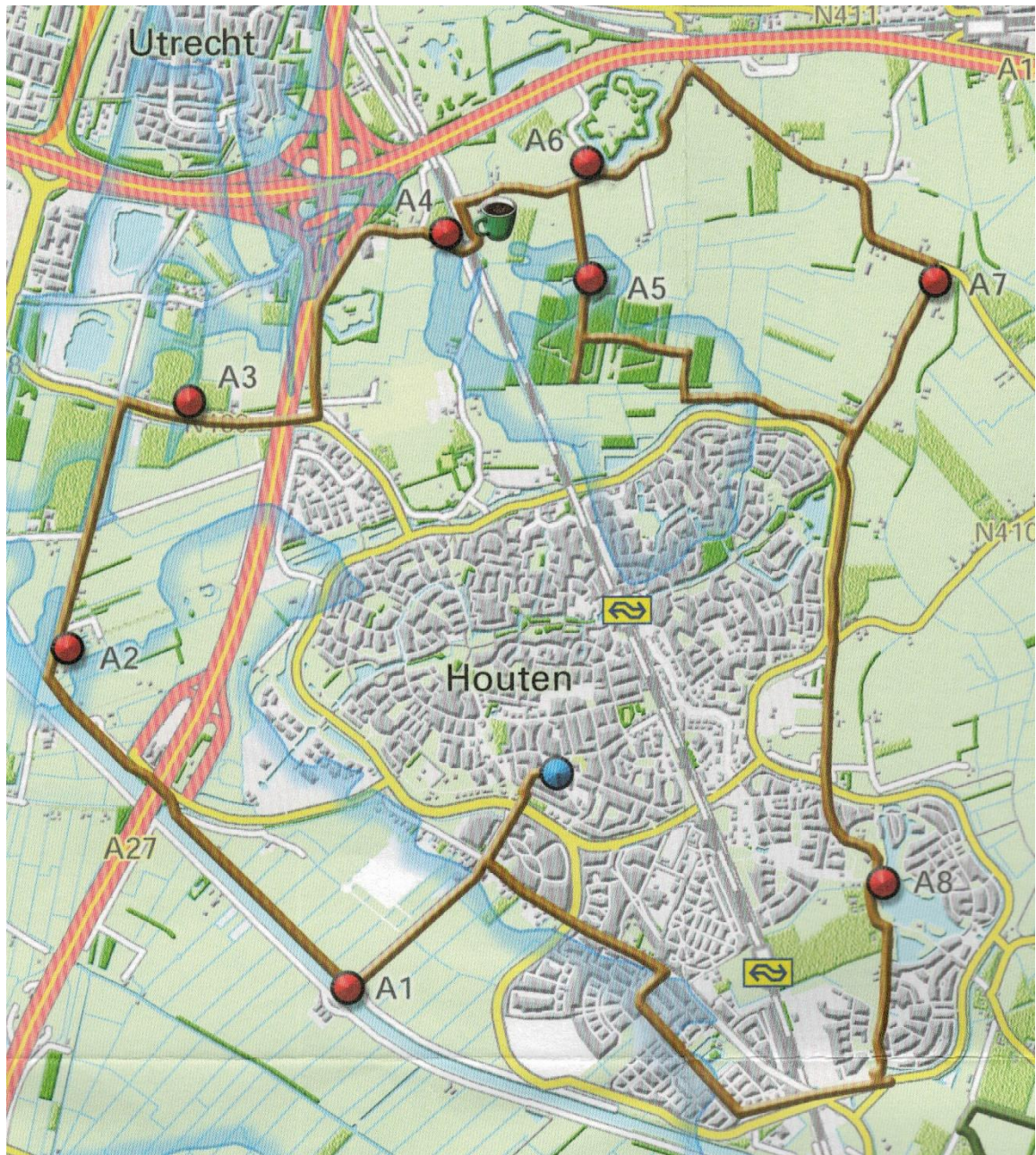
Lengte van de route: circa 22 km

Parkeergelegenheid: bij Houten NS en bij het Oude Dorp.

Vanaf Houten NS: Volg de bordjes Oude Dorp. Op het station in Houten heeft u de mogelijkheid om fietsen te huren.

Voor meer informatie: tel. 030-6374437.

Horeca onderweg: Verschillende horecagelegenheden in het oude dorp, Zuivelboerderij Nieuw Slagmaat (Marsdijk 5).





Volg vanaf het Oude Dorp de Prins van Oranje Nassau weg en ga via het fietstunneltje onder de Rondweg door. Ga op de kruising met de Houtense Wetering rechtdoor, de Brug op. Blijf deze weg volgen. Na het tunneltje heet deze weg de Veerwagenweg. Blijf deze weg volgen tot aan het Amsterdam-Rijnkanaal.

Excursiepunt A1



Waar sta ik?

U staat in de bocht van de weg langs het kanaal.



Wat zie ik?

U ziet het Amsterdam-Rijnkanaal.



Wat is dat?

Het Amsterdam-Rijnkanaal werd tussen 1934 en 1952 gegraven om de doorvoer van goederen van de Rijn naar Amsterdam te vergemakkelijken. Het kanaal is, zoals op de kaart op de achterflap te zien is, dwars door een aantal *stroomruggen* gegraven. Het doorsnijden van de stroomruggen heeft in de grote omtrek van het kanaal verdroging tot gevolg gehad. Veel water dat in deze zandige stroomruggen lag opgeslagen liep weg naar het kanaal, dat veel lager lag. Doordat deze stroomruggen met elkaar in contact stonden had dit tot in de verre omtrek gevolgen.

Met name de Krommerijnstreek met zijn fruitteelt heeft hier veel hinder van ondervonden. Inmiddels zijn er gemalen aangelegd om verdroging tegen te gaan.



De inham langs het kanaal laat de aanlegplaats zien van een pontje (veerwagen) dat hier vroeger het Amsterdam-Rijnkanaal overstak. Dit pontje stond op lange poten met wielen die over rails reden op de bodem van het kanaal.



Sla bij het kanaal rechtsaf. Bij het kanaal volgen en fiets onder de A27 door. De weg heet hier Heemstedseweg. Sla rechtsaf bij Kasteel Heemstede, en blijf de Heemstedseweg volgen.

Excursiepunt A2



Waar sta ik?

U kijkt vanaf de Heemstedseweg richting het kasteel.



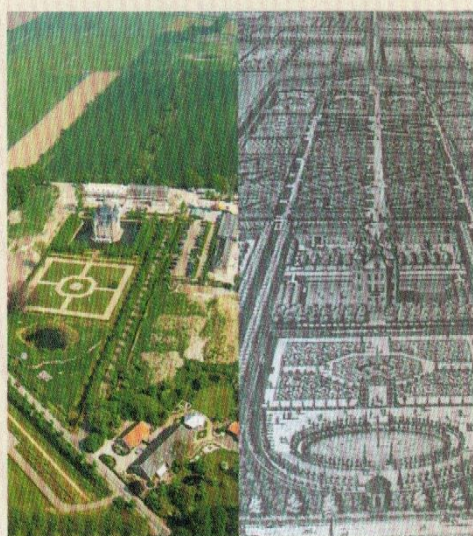
Wat zie ik?

'Heel veel' reliëf in het park van het kasteel.



i *Wat is dat?*

Dat het reliëf geen natuurlijke oorzaak heeft, mag duidelijk zijn in een kasteelpark. Het kasteel werd in 1645 daarentegen wél gebouwd op natuurlijk reliëf. Het is namelijk gebouwd op de Jutphase stroomrug, die tussen de 3800 en 2700 jaar geleden actief was. De rivier zette het zand af dat ruim 2000 jaar later een stevig fundament vormde voor Kasteel Heemstede.



Kasteel Heemstede kende in het verleden een groot, langgerekt landschapspark. Dit park is anno 2007 in tweeën gedeeld door de A27. Aan de Utrechtseweg in Houten zijn nog steeds de toegangspoorten naar kasteel Heemstede te vinden. Ook de centrale laan van het park is nog bijna geheel aanwezig.



Blijf de Heemsteedseweg volgen. Fiets op de kruising met de Langeweg rechtdoor tussen de coniferen en knotwilgen. Steek de Houtenseweg over en sla rechtsaf.

Excursiepunt A3



Waar sta ik?

Excursiepunt A3 is het beste te zien als u op de parallelweg ter hoogte van het witte huis afstapt. U kijkt in de richting van Houten.



Wat zie ik?

Aan weerszijden van de Utrechtseweg ziet u een elzenhaag met daarachter een boomgaard. In beide elzenhagen ziet u aan de bovenkant een hobbel.



i *Wat is dat?*

De bewoners van het rivierengebied kwamen erachter dat de *stroomruggronden* uitermate geschikt zijn voor de fruitteelt. De zandige ondergrond is goed *waterdoorlatend* en warmt snel op in het voorjaar. In dit gebied zie je dat veel fruitboomgaarden op stroomruggen of *overslaggronden* liggen. Ook op dit excursiepunt is dat het geval. Behalve aan de boomgaarden is dat ook goed te zien aan de hobbel in de elzenhaag. Zowel de boomgaard als de hobbel wijst op een zandige ondergrond. Hier lag ooit, op het laagste punt, een rivier welke we nu terugzien als een hobbel in het landschap!

De verdwenen rivier waar we nu over uitkijken is opnieuw de rivier die de Jutphase stroomrug heeft doen ontstaan, dezelfde rivier dus die een rol speelde bij het vorige excursiepunt (zie ook de hoogtekaart).



Fiets door over de parallelweg richting Houten. Sla linksaf na de A27 de Fortweg op. U passeert Fort 't Hemeltje. Laat de weg naar Utrecht-Lunetten links liggen en fiets door tot aan de spoorwegovergang.

Excursiepunt A4



Waar sta ik?

Voor de spoorwegovergang op de Fortweg.



Wat zie ik?

U ziet links langs de weg een boomgaard waar in de ondergrond een deel van een Romeinse weg is aangetroffen.



Wat is dat?

Op deze plek is in 2006 bij archeologische grondboringen een deel van de Romeinse Limesweg aangetroffen. Het gaat hier om een militaire weg die de verdedigingsforten langs de Limes (zie kader) met elkaar verbond. De weg is zelfs te zien op oude, Romeinse kaarten. Militaire troepen konden zich langs deze weg snel verplaatsen en berichten versturen over grote afstanden. De Limesweg was eigenlijk één van Europa's eerste snelwegen. Langs de route komt u op verschillende plekken replica's van Romeinse grenspalen tegen, deze geven globaal de ligging van de Limesweg weer.

Op de grenspalen staat Levefanum-Trajectum, ofwel de Romeinse benamingen voor Rijswijk (Gelderland) en Utrecht.

De weg is aan het oppervlak niet te zien. Maar bij de opgraving werd een dunne laag grind zichtbaar. Deze grindlaag is het enige wat nog over is van de Romeinse Limesweg op deze locatie. Meer naar het westen richting Vleuten bestonden deze Romeinse wegen uit een soort kade met palen.



Steek de spoorweg over en blijf de weg volgen. Sla rechtsaf de Marsdijk op.

Fietsend over de Marsdijk treft u aan uw rechterhand een kleine parkeerhaven. Sla hier rechtsaf het pad in richting het Bos van Nieuw Wulven. Stap in het bos af bij de waterpartij, nadat u een wetering bent overgestoken.

De Limes

De Romeinen waren in Houten van 12 voor Chr. tot ca 400 na Chr. De noordgrens van het Romeinse Rijk volgt in de Provincie Utrecht de toenmalige loop van de Kromme en Oude Rijn. In die tijd waren de rivieren imposanter dan tegenwoordig; en vormden de hoofdafvoeren van de Rijn. Net als andere brede rivieren, zoals de Donau, vormde de Rijn een flinke barrière en daardoor een natuurlijke grens. Op de zuidelijke oever, aan de Romeinse kant, liep een militaire weg, beschermd door wachttorens. Langs deze Limes werden op strategische plekken forten gebouwd. Voor meer informatie kunt u terecht op: www.limes.nl

Excursiepunt A5



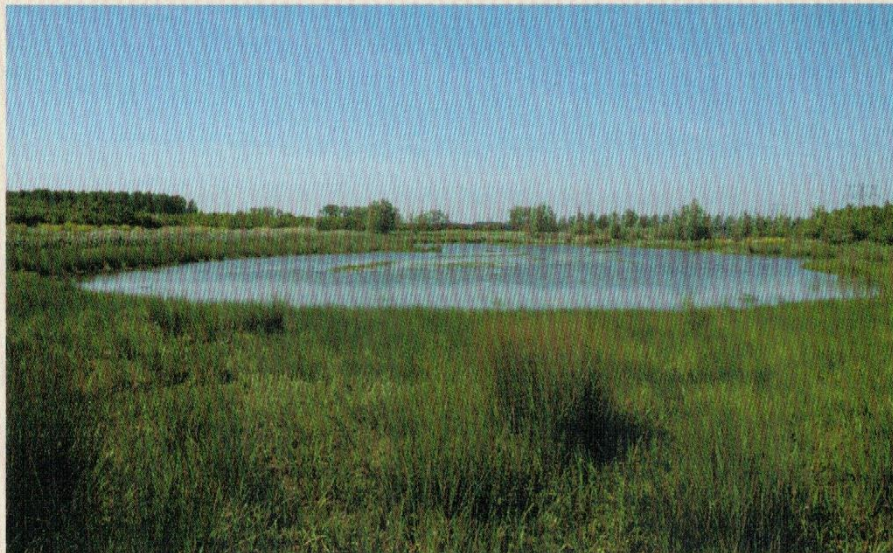
Waar sta ik?

U staat in het Bos van Nieuw Wulven aan de rand van een waterpartij. Het bos is aan het eind van de 20e eeuw aangelegd.



Wat zie ik?

Als u naar het noorden kijkt, ziet u in de verte Fort Vechten liggen. Als u naar de waterpartij aan uw voeten kijkt, ziet u dat deze niet recht is maar een flauwe bocht maakt.



Wat is dat?

U kijkt hier naar een rivierarm van een van de belangrijkste rivieren van West-Europa. Enkele jaren geleden is hier een oude bedding van een van de voorlopers van de Rijn open gegraven. De oude loop is goed te herkennen op de hoogtekaart. De huidige Rijn ligt op een heel andere plek. Een rivier kon namelijk voordat er dijken waren makkelijk zijn bedding verleggen. Zo'n verlegging heet een *avulsie*. Avulsies traden in het verleden vaak op (zie ook pagina 6). En zo stroomde hier zo'n 3000 tot 2000 jaar geleden een voorloper van de Rijn. Op het moment dat de Romeinen ons land binnenkwamen, was deze bedding al verlaten en zo goed als verland.



Met ingang van het voorjaar van 2008 is het fietspad door het Bosgebied Nieuwe Wulven gereed. U kunt dit pad doorfietsen tot aan de Rijsbruggerweg (U mist dan wel de excursiepunten A6 en A7). Sla rechtsaf op de Rijsbruggerweg en vervolg de route bij excursiepunt A8.

Een andere mogelijkheid is terugfietsen naar de Marsdijk en rechtsaf slaan om de oorspronkelijke route op te pakken. Fiets door tot aan de Romeinse wachttorens bij Fort Vechten.

Excursiepunt A6



Waar sta ik?

U staat op de Marsdijk en kijkt in noordelijke richting naar Fort Vechten.



Wat zie ik?

Als u goed kijkt, ziet u dat de boomgaard links van het fort (aan de westkant) een stuk hoger ligt dan de omringende percelen. Ook ontgaat het u vast niet dat er replica's van een Romeinse wachttoren en een Romeinse grenspaal staan.



Wat is dat?

Fort Vechten stamt uit 1868 en maakt deel uit van de *Nieuwe Hollandse Waterlinie* (zie kader op pagina 18). Vanwege de hogere ligging, op een *stroomrug*, kon dit gebied niet voldoende onder water worden gezet.

Vandaar dat het gebied extra verdedigd werd door middel van een fort. Maar ook lang voor de aanleg van de Waterlinie lag er op deze plek een fort. De Romeinen bouwden hier rond de jaartelling het Fort Fectio langs de noordgrens van hun Rijk. Die noordgrens werd hier toen gevormd door de Kromme Rijn en wordt ook wel de Limes genoemd (zie kader op pagina 15).

De Nieuwe Hollandse Waterlinie

De Nieuwe Hollandse Waterlinie is in de 18e en 19e eeuw aangelegd om het economisch hart van Nederland te beschermen tegen aanvallen vanuit het oosten. De strategie van de linie was het land zo'n 40 cm onder water te zetten, zodat de sloten onzichtbaar werden. Lopend kon een soldaat er niet overheen en voor een bootje was de watervlakte te ondiep. Op strategische plekken en daar waar men het terrein niet voldoende onder water kon zetten werden bovendien forten gebouwd. Het hoger gelegen stroomruglandschap van de Houtense Vlakte was zo'n gebied. Hier liggen de grootste forten van de Nieuwe Hollandse Waterlinie, namelijk Fort Vechten en Fort Rijnauwen.

Deze verdedigingsstrategie komt alleen in Nederland voor. De linie is dan ook een monumentale structuur van wereldformaat. Voor meer informatie kunt u terecht op: www.hollandsewaterlinie.nl

Het Romeinse Fort Fectio lag op de plek van de hoger gelegen boomgaard naast het huidige fort. Op de kaart op de achterflap van dit boek kunt u zien dat dit fort daar lang niet gek lag tussen de Rijn en een verlaten rivierarm in. Aanvoer van goederen was geen probleem en tegelijkertijd was het fort goed te verdedigen.



Blijf de Marsdijk volgen. Sla rechtsaf op de kruising met de Achterdijk. Blijf deze weg circa 1,5 kilometer volgen tot aan een zijweg naar Houten, de Rijsbruggerweg. Hier slaat u rechtsaf richting Houten. Zo'n 50 meter na de kruising ligt het volgende excursiepoint.

Excursiepoint A7



Waar sta ik?

Op de Rijsbruggerweg.



Wat zie ik?

Links van de weg ziet u, achter de boerderij, de Rietsloot. Deze is omzoomd door knotwilgen. Iets dichterbij, ziet u een knik in het grasland. Als u verder de weg afkijkt richting Houten, ziet u net voor het bordje van de camping de weg een beetje omhoog gaan. Ook treffen we hier een enigszins 'golvende' palenrij langs de weg.



i *Wat is dat?*

De Rietsloot is een verlaten en deels verlandde bedding van de Rijn. De knik in het grasland geeft de oorspronkelijke breedte van de *bedding* weer. Aan de andere kant van de Rietsloot kunt u eenzelfde knik verwachten. De 'actieve' rivier was dus een stuk breder dan de Rietsloot nu is. Deze rivier, onderdeel van het Houtense stroomstelsel, is een stukje ouder dan de rivier die we zagen bij Fort Vechten. Het Houtense stroomstelsel was al zo'n 4000 jaar geleden actief tot ca 2500 jaar geleden.

De hobbel in de weg bij de camping en de golvende palenrij geven aan dat er iets aan de hand is in de ondergrond. Waarschijnlijk duidt de verhoging in de weg op zand in de ondergrond. Zand dat hier is afgezet door een rivier die hoorde bij het Houtense stroomstelsel.



Blijf de Rijsbruggerweg volgen. Negeer de fietstunnel naar Houten en blijf de Binnenweg volgen. Steek de Kruisweg over en blijf de Binnenweg volgen. Kruisboog rechts laten liggen en volg het fietspad. Fiets door het tunneltje onder de Rondweg. Fiets bovenaan de tunnel rechtdoor

(Binnentuin). Blijf de Binnentuin volgen en negeer het fietspad naar rechts. Volg het rode fietspad, totdat u linksaf de fietsbrug op kunt, het Overdamspad.

Excursiepunt A8



Waar sta ik?

U staat nu aan de rand van de Rietplas middenin de woonwijk Houten-VINEX.



Wat zie ik?

Woningen en water; daar draait het om in deze nieuwbouwwijk van Houten. Op deze plek stroomde meer dan 2500 jaar geleden een rivier. Dat gegeven is gebruikt bij de aanleg van deze VINEX wijk. Door de aanleg van zandeilanden en natuureilanden is getracht het beeld van een stromende rivier te verbeelden.



Wat is dat?

De gegraven Rietplas volgt zoveel mogelijk de oude rivierbedding van de Houtense *stroomrug*. Deze stroomrug is gevormd door een voorloper van de huidige Kromme Rijn.

De stroomrug heeft in grote mate de ligging van het oude dorp van Houten bepaald. Onze voorouders kozen immers de hoogste en droogste plaatsen om zich te vestigen. Stroomruggen, die van nature hoger liggen, waren dan ook een favoriete vestigingsplaats. Dorpen als Houten, Werkhoven en Cothen zijn op stroomruggen gebouwd (zie hoogtekaart). De oude rivierbedding ter plaatse van de Rietsloot bij excursiepunt A-7 was ooit net zo breed als de Rietplas nu is.



Sla op de T-splitsing op de fietsbrug rechtsaf. Sla aan het eind van de fietsbrug linksaf, richting Wijk bij Duurstede. Ga na de school rechtsaf, Westrumspad. Sla aan het eind van het Westrumspad rechtsaf; Schonauwensepad. Fiets onder twee wegen en een spoorlijn door. Blijf het Schonauwensepad volgen tot aan de toren van Schonauwen.

Excursiepunt A9 Schonauwen



Waar sta ik?

U staat op het Schonauwensepad, middenin de woonwijk Houten-VINEX.



Wat zie ik?

Aan de rechterkant van het fietspad ziet u de toren van Schonauwen.





Wat is dat?

Aan het eind van de 13e eeuw is kasteel Schonauwen gebouwd. Hoe het er in eerste instantie uitzag is niet bekend. Maar het kasteel had een belangrijke strategische functie en moet er indrukwekkend hebben uitgezien. Aan het eind van de 18^e eeuw raakt het kasteel in verval en het wordt uiteindelijk in 1813 gesloopt. Alleen de ronde hoektoren blijft bestaan. De uitgang -auwen achter Schonauwen komt van het Duitse woord 'auen', wat overstromingsvlakte betekent. Het kasteel is dus op een overstromingsvlakte gebouwd! De uitgang -auwen vinden we ook in Rhijnauwen; de overstromingsvlakte van de Rijn.



Blijf het rode fietspad volgen. Na een tijdje komt u op een kruising met de Weteringenhout (ook een rood fietspad). Sla hier linksaf. De Weteringenhout gaat uiteindelijk over in de Houtense Wetering. Sla op het kruispunt met de Brug rechtsaf en fiets terug naar het Oude Dorp.

COLOFON

Bronnen

- Anoniem (2007) deel Romeinse Limesweg ontdekt. Website gemeente Houten. <http://www.houten.nl>
- Barends et al. (2000) Het Nederlandse Landschap. Uitgeverij Matrijs.
- Berendsen, H.J.A (1997) Landschappelijk Nederland. Uitgeverij van Gorcum, Assen.
- Bijldenstijn, R. (2005) Tastbare Tijd, Cultuurhistorische atlas van de provincie Utrecht. Uitgave van de provincie Utrecht.
- Hees, I. van, Schuur, J. en Voort, J. van de (2006) Aardkundige fietsroute gemeente Houten. Stage-opdracht opleiding Fysische Geografie, Universiteit Utrecht.
- Houten: Ontstaan en Groei, 2^e druk, 1989, Jan Smits, Otto Wttewaall.
- Rondom de Leedijk, 2003, Otto Wttewaall.
- Houten, het kasteel, de put en het paard; archeologische routes in Nederland 3, auteur Otto Wttewaall.
- Natuur met (w)aarde, handboek aardkundig landschapsbeheer; Landschapsbeheer Nederland, september 2004.
- Aardkundige waarden in de provincie Utrecht; A.A. Brombacher en W. Hoogendoorn, maart 2000.
- www.wikipedia.org

Links

www.landschaperfgoedutrecht.nl

www.provincie-utrecht.nl/buiteninbeeld

www.houten.nl/landschap

Tekst:

Anton Brombacher (provincie Utrecht)

Ronald van Diessen (gemeente Houten)

Eefje Smit (Landschap Erfgoed Utrecht)

Fotografie en reproducties:

Klaas van Bergen (provincie Utrecht), Anton Brombacher (provincie Utrecht), Ronald van Diessen, (gemeente Houten), Eefje Smit (Landschap Erfgoed Utrecht), Koen Volleberg, Otto Wttewaal, Fotocollectie gemeente Houten, Hoogheemraadschap De Stichtse Rijnlanden, Het Zeeuws archief, collectie Rijkswaterstaat, Landschap Erfgoed Utrecht, Het Utrechts Landschap.

Kaarten en afbeeldingen:

Rien van den Brink, Marga Oostveen (Sector Geografische Informatieverwerking, provincie Utrecht)

Grafische vormgeving:

Dadomoto, Nieuwegein

Drukwerk:

Roto Smeets GrafiServices, Utrecht

Drukwerk begeleiding:

Grafisch Centrum provincie Utrecht

Oplage:

2e druk, oplage 2.500 stuks

Verkooppunten

Boekhandels in de regio, provincie Utrecht (tel. 030-2582 228),

Gemeentehuis Houten (gemeente Ingang; tel. 030-6392 611).